

Бийгелдиева Н.А.

ТЕКСТТИН РЕТРОСПЕКЦИЯ ЖАНА ПРОСПЕКЦИЯ КАТЕГОРИЯЛАРЫН
ИЗИЛДӨӨНҮН АБАЛЫ ЖАНА КӨЙГӨЙЛӨРҮ

Бийгелдиева Н.А.

СОСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ РЕТРОСПЕКЦИИ
И ПРОСПЕКЦИИ КАК КАТЕГОРИИ ТЕКСТА

N. Biygeldieva

STATE AND PROBLEMS OF STUDYING RETROSPECTION
AND PROSPECTION AS A CATEGORY OF TEXT

УДК: 4С (кур)

Макалада ретроспекция жана проспекцияны тексттин категориясы катары карап, анын жаралуу жолу көрсөтүлөт. Алардын пайда болушуна грамматикалык каражаттар гана катышпастан, ошондой эле функционалдык жана семантикалык принциптер менен байланышкан тилдик бирдиктердин ар түрдүү деңгээлдери да катышып, алар мейкиндик теориясын колдонууну тең укуктуулукка шайкеш келтирери изилденилет. Тексттин темпоралдык түзүлүшүн пайда кылууда, уюштуруучу роль убактылуу-көрүнүштүк форманын микро-системасында жатат, ал – тилде убактылуу мамилени көрсөтүүчү адистештирилген каражат. Ретроспекция жана проспекция тексттин функциясынын байланыштуулугу менен чектелбейт. Башкысы, баяндоодо вектордук багытты көрсөтүп, алар текстти түзүүдө, ар түрдүү формалдык ыктарды ишке ашырат жана алар менен өз ара мамиледе болгон убактылуу жана мейкиндүү аспектиде: алга-артка, ылдый-өйдө, эрте-кеч жаралат. Ошондой эле текстте ар кандай негизи функцияны аткарышат: мурда айтылганга шилтеме жана алдынала болчуга шилтеме.

Негизги сөздөр: ретроспекция, проспекция, тексттик категория, функционалдык принцип, семантикалык принцип, деңгээл, мейкиндик теориясы, темпоралдык түзүлүш, убактылуу-көрүнүштүк форма, микро-система.

В статье ретроспекция и проспекция рассматриваются как категории текста и показывается путь их создания. В их образовании участвуют не только грамматические средства, но и различные уровни языковых единиц, связанные с функциональными и семантическими принципами, и изучается использование пространственной теории, совместимые с равенством. В создании темпоральной структуры текста организационная роль принадлежит микросистеме темпорально-наглядной формы, которая является специализированным средством выражения временного отношения в языке. Ретроспекция и проспекция не ограничиваются релевантностью функции текста. В основном они показывают направление вектора в повествовании, создают текст, реализуют различные формальные тенденции и взаимодействуют с ними во временном и пространственном плане: вперед-назад, вниз-вверх, рано-поздно. Они также выполняют в тексте разные функции: отсылка к уже сказанному и отсылка к предстоящему.

Ключевые слова: ретроспекция, проспекция, текстовая категория, функциональный принцип, семантический принцип, уровень, пространственная теория, темпоральная структура, темпорально-зрительная форма, микросистема.

The article considers retrospection and prospectus as categories of text and shows the way of their creation. Their formation involves not only grammatical means, but also various levels of linguistic units associated with functional and semantic principles, and

the use of spatial theory that is compatible with equality is studied. In making the temporal structure of the text, the organizational role belongs to the microsystem of the temporal-visual form, which is a specialized means of expressing the temporal relationship in the language. Retrospection and prospectation are not limited to the relevance of the function of the text. Basically, they show the direction of the vector in the narrative, create the text, implement various formal trends and interact with them in time and space: forward-backward, down-up, early-late. They also perform different functions in the text: a reference to what has already been said and a reference to what is to come.

Key words: retrospection, prospectation, text category, functional principle, semantic principle, level, spatial theory, temporal structure, temporal-visual form, microsystem.

“Ретроспекция” жана “проспекция” жаңы термин эмес, аны лингвисттер жана адабияттаануучулар толук тексттин (чыгарманын) түзүлүшүн аныктоонун зарылдыгы жаралганда, б.а. текстте мурда айтылганга кайрылганда, же алдыга эмне жөнүндө айтыларын билдирүүдө колдонушат.

Жалпы планда, проспекция – “келечекке кайрылуу, алдын ала болчу окуяны билдирүү”, ретроспекция – “өткөнгө кайрылуу, өтүп кеткен окуяга сереп салуу” [1, 34-б.].

Айтылган аныктамадан, бул категориялардын маңызында мейкиндик-убакыттык параметрлер жатары белгилүү болот. Буга байланыштуу ретроспекция жана проспекция категориялары, эрежеге ылайык, көркөм текстке ылайыктап, мейкиндик-убакыттык мамилени (хронотоп) – убактылуу жана мейкиндүү мамилени бири-бири менен болгон маанилүү байланышын изилдөө үчүн колдонулат.

Хронотопко арналган изилдөөнү адабияттаануу илими жүргүзөт, анткени анын мааниси ага мүнөздүү, ретроспекция жана проспекция объективдүү түрдө тексттин категориясы болгондуктан, алар – мазмундук сызыкка мүнөздүү болгон композициялык ыктын бири (К.А. Андреева, Л.А. Ноздрина, М.А. Рыбникова, Н.Ф. Ржевская, Б.А. Успенский, В.Б. Шкловский ж.б.).

Убактылуу өзгөрүш, б.а. көркөм окуянын реалдуу жүрүшүнүн бузулушу – чындыкты таануунун өзгөчө жолу, ал окуянын себеп-аныктоочулук негизин жана кейипкерлердин психологиясынын сырын ачып берет, “нерсеге карата таза мазмундук кызыгууну көрсөтөт” [13, 12-б.].

Башкача айтканда, алар эмоционалдык-баалуулук менен өзгөрөт, буга байланыштуу хронотоп поэтикалык доминат катары каралат, ал өзгөчө эмоционалдык-эстетикалык тапшырманы аткарат [1, 54-б.].

М. Бахтин көрсөткөндөй: “Мазмундун чөйрөсүнө кандай гана көрүнүш кирбесин, ал хронотоп аркылуу чечмеленет” [2, 14-б.].

Азыркы тексттин лингвистикасы жана стилистикасында кызыгууну жараткан көркөм тексттеги көркөм убакыт маселесин жана анын өзгөчөлүктөрүн изилдөөнү И.Р. Гальперин, В.А. Кухаренко, З.Я. Тураева, И.Я. Чернухина ж.б. жүргүзүшкөн.

Азыркы жазуучулардын чыгармаларын анализдеген И.Я. Чернухина, эки убактылуу пландын (негизги жана ретроспективдик) грамматикалык жактан болгон өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурат [12, 22-б.]. Убактылуу оппозиция (азыркы жана өткөндөгү) көркөм чыгармада көрүнүп турган көрүнүштү туура түзүүнүн каражаты катары колдонуларын айтат. Убактылуу катмарлардын (негизги жана ретроспективдүү) бири-бирине ыңгайлашуусу, окумуштуу белгилегендей, көркөм тексттин маанилик жактан байланышына алып келет.

Көркөм тексттин негизги категориясынын бири – проспекция [3, 265-б.]. Автор тексттин алга умтулган өнүгүүсүн көрсөтүп, проспекциянын окуяларды башкалардан мурда билип алган жөндөмүн белгилейт, анын тексттин өнүгүшүнүн анафориялык багыты менен байланышта болорун аныктайт. Проспекциянын башкы өзгөчөлүгүн грамматикалык кубулуштун (этиштин чак категориясынын алмашылышынан жана лексикалык көрсөткүчтүн колдонушунан (мисалы, “кийин, соң, кийинчерээк сыяктуу тактооч) көрөт. Анын актуалдуулугун автор реципиенттин көңүлүн буруу үчүн интенсификатордун ролун аткарганынан жана жеке маанинин кайталанышы менен болгон байланышынан табат, мында берилген информация алгач убактылуу токтогон түрдө болот, андан кийин толук баяндалат.

Жогоруда айтылгандардан, көркөм тексттин материалында ретроспекция жана проспекцияны изилдөөдөн, алардын категориялык статусу каралбастан, категориянын өзү тексттик эмес, грамматикалык кубулуш катары чечилгенин көрөбүз.

Тексттик категорияларды изилдөө И.Р. Гальперин биринчилерден болуп кайрылган. Анын аныктамасы боюнча, “ретроспекция – мазмундук-фактылык информацияга окурмандын катыштыгы болгонун көрсөткөн тилдик айтымдын бириккен формасы. Окумуштуу мындан ретроспекция эки жол менен көрүнөрүн айтат. Биринчиден, болуп өткөн окуя текстте баяндалган болот, экинчи жактан, ал информация тексттин алга умтулган кыймылын токтотуу менен айтылат, натыйжада баяндоо деңгээлдеринин убактылуу орун которулуштуруулары болот [6, 23-32-бб.].

Буга байланыштуу И.Р. Гальперин ретроспекциянын субъективдүү – окурмандык жана объективдүү – автордук болгон эки түрүн бөлүп көрсөтөт [4].

Бул категориянын текст түзүү аспектинде текстти түшүнүү жана өздөштүрүүсүн гана аныктабастан, ошондой эле формалдуу белгилерге ээ болгон интерпретация катары эсептейт.

И.Р. Гальпериндин аныктамасы боюнча, проспекция – мазмундук-фактылык информациясындагы ар түрдүү бириккен тилдик формаларды сүрүп, кийинки бөлүктө эмне жөнүндө сөз болорун алдын ала билдирген тексттин грамматикалык категориясы [6, 112-б.]. Автор проспекцияны да объективдүү – автордук жана субъективдүү – окурмандык проспекция деп бөлөт.

Белгиленилген жогорудагы категориялар толук текстте (өз-өзүнчө чыгармада) каралат, өзгөчө көркөм чыгарманы анализдөөдө, жеке тексттик (тексттин үстүрт деңгээлине) басым жасоо керек. Окумуштуу О.Б. Сиротининанын пикири боюнча, кээ бир категориялар жеке, өз алдынча болуу жөндөмүнө ээ эмес, ал эми ретроспекция жана проспекция категориясы жеке когезиялык көрүнүштөгү факультативдик категориялар. Аларды когезиянын жанынан эмес, анын түпкүрүнөн ажыратып алуу керек [9, 153-б.].

Н.П. Харченко башка пикирде, ретроспекция жана проспекция тексттин оң жана сол контекстине байланышкан, ырааттуулукту сактаган эки түрдөгү субкатегориялар [11, 141-148-бб.].

Биз кайрадан эле И.Р. Гальпериндин көз карашына кошулабыз, ретроспекция жана проспекция категориялары – дистинктивдүү, өз алдынчалуулукка ээ категориялар, бирок алардын бири-бирине болгон тыгыз байланышы (аралашуусу), текстте биринин артынан бири колдонулганда (же чогуу, же башка) көрүнөт. Бул категорияларсыз окурман “дүйнөнүн картинасы” тууралуу ой жүгүртө албайт [5, 44-б.]. Ретроспекция жана проспекция тексттин функциясынын байланыштуулугу менен чектелбейт. Башкысы, баяндоодо вектордук багытты көрсөтүп, алар текстти түзүүдө, ар түрдүү формалдык ыктарды ишке ашырат жана алар менен өз ара мамиледе болгон убактылуу жана мейкиндүү аспектиде: алга-артка, ылдый-өйдө, эрте-кеч жаралат. Ошондой эле текстте ар кандай негизи функцияны аткарышат: мурда айтылганга шилтеме жана алдын-ала болчуга шилтеме.

Демек, ретроспекция жана проспекция – бири-бири менен семантикалык жактан тыгыз байланышта болгондугуна карабастан, өз алдынчалыкка ээ категориялар. Кээ бир илимий адабияттарда “ретроспекция-проспекция деп бириккен категория катары да каралып жүрөт, анткени алардын жалпы жактары көп.

Көптөгөн изилдөөлөр бул категориялардын өз алдынчалуулукка ээ касиеттерин, ошону менен катар текстте алардын милдеттүү мүнөзүн ачып көрсөтүш-

көн (мисалы, Змиевская 1982; Федорова 1982; Брускова 1983; Левковская 1984, 1985; Антипова 1988; Матвеева 1990 ж.б.). Кээ бир окумуштуулар ретроспекцияны – негизги, проспекцияны – факультативдүү категория деп эсептешет (Гальперин 19890; Болгарева 1982; Сиротинина 1983 ж.б.).

Ретроспекцияга салыштырмалуу проспекцияны бардык тексттин түрлөрүндө сөзсүз түрдө көрүнгөндүгү анын факультативдүү мүнөзүн чагылдырат, ал категориялар-тексттүүчү категориялар болуп саналышат, анын өзү менен кошо жаралышат, тексттин информациялуулугуна жана композициясына, мазмундуу-концептуалдык кабарлоону ачып берүүгө таасир этишет.

Аталган категорияларды изилдөөдө, бир катар диссертациялык эмгектер жарык көргөн: Л.Н. Федорова (1982), Н.В. Брускова (1983), Э.В. Калашников (1997) анализдөөнүн материалы катары англис жана немец тилиндеги көркөм чыгармаларды алышкан.

Ретроспекция категориясын толук планда англис тилиндеги көркөм чыгарманын материалында изилдеген диссертациялык эмгекке Л.Н. Федорованын (1982) илимий иши кирет. Бул эмгекте ретроспекция – тексттин категориалдык белгисин ачып берген өзгөчө категория, ал башка категориялар: интеграция, проспекция, континуум, модалдуулук менен байланышта болот. Окумуштуу ретроспекция категориясын анализдөөнү тексттин грамматикасынын аспектисинде жүргүзгөн, иште лингвистикалык анализдин минималдуу бирдиги катары – абзац эсептелинет, баяндоодо ар түрдүү мазмундук сызыктарды бир бүтүндүккө бириктирген ретроспекцияда лексикалык каражаттардын колдонулушун жана анын негизги функциясын ачып көрсөтүүнү максат койгон.

Н.В. Брускованын диссертациялык изилдөөсү (немец тилиндеги аңгемелердин материалында) ретроспекция жана проспекция категориялардын көз карашында, көркөм тексттеги көркөм убакыттын өзгөчөлүктөрүн ачууга арналган. Эмгекте анын көркөм тексттин темпоралдык жана тексттин “базистик убакытына” карата дисконтинуумдун мамилесинин ар түрдүү болору ачылып берилет.

Талдоого алынып жаткан категориялардын негизги белгилери, автордун пикиринде, тексттеги окуялардын табигый ырааттуулугунун орду менен алардын тексттеги орду дал келбегенинде, б.а. фабулдук жана мазмундук убакыттын дал келбөөсүндө.

Ретроспекция жана проспекция түшүнүктөрүнүн өзөгүндө чыгармада чагылдырылган көрүнүштө тексттеги убактылуу катмарлардын жылышы, окуялардын сызыктык ырааттуулугунун бузулушу жатат, алар бинардык тексттик оппозицияны жаратышат. Ал көркөм тексттин жалпы темпоралдык континуумунун алкагында дисконтинуумдун формасы болуп саналат. Алар жалпы белги – убактылуу багытка ээ болушат,

бул категориялардын башкалардан болгон айырмачылыгын көрсөтөт.

Э.В. Калашниковдун (1997) диссертациялык эмгегинде проспекциянын субъективдик-окурмандык аспектиде (когезия, жана башка көңүл бурула турган) башка категориялар менен өз ара карм-катышта болуусу каралат. Анын бирден-бир өзүнө тиешелүү өзгөчөлүгү – дискреттүүлүгүндө.

Прспекция категориясы тексттен кийинки учурда (тексттин ички түзүлүшүндө, же тексттен сырткары) таралышынын негизинде контактык жана дистанттык бирдиктердин катарлаш абалында аныкталган, аны жаратуучу каражаттарды белгилөөдө, диахрондук ыкма колдонулган, ошону менен бирге автор проспекция лексикалык, ономастикалык жана тексттик каражаттар аркылуу түзүлөрүн ачып көрсөткөн.

Тексттик категорияларга (ретроспекция жана проспекция) башка категориялардын мүнөзүндө, башка аспектилерде байкоо жүргүзүп келген окумуштуулардын катарына (Кручинина 1982; Морозова 1984; Дубовик 1985; Кожина 1986; Баженова 1987; Мейерович 1987; Иванова 1988; Матвеева 1990; Юдина 1990; Курьянова 1991; Романова 1996; Чернявская 1999 ж.б.); текст менен байланышта караган (Зверева 1979; Скибо 1979; Гайдукова 1985; Котюрова 1985; Харченко 1985; Кибрик 1988 ж.б.); илимий тексттин структурасында караган (Медведев 1978; Ноздрин 1983; Рогова 1983; Щорс 1983; Котюрова 1985; Протопопова 1985; Разинкина 1989; Гнатюк 1991; Саламова 1994; Чичасова 1995; Колегаева 1999); кайталоо процессинде түшүндүргөн (Милованова 1981; Данилевская 1982); цитата проблемасы катары аныктаган (Даирова 1983; Петрова 1987); коммуникативдик блоктордун прагматикалык аспектисинде изилдеген (Матвеева 1983; Крижановская 1996) ж.б. кошобуз.

Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктасак, ретроспекция жана проспекция – өз алдынчалуулукка ээ болгон тексттик категориялар, аларды тексттин үстүрт жактагы композициялык-структуралык деңгээлинен көрөбүз. Бул категорияларды кыргыз тилиндеги адабияттан, анын спецификасын (булардын түзүлүшү жана аткаруу милдеттерин) эске алуу менен изилдөөгө алуу – башкы максатыбыз.

Адабияттар:

1. Андреева К.А. Грамматика и поэтика нарратива / К.А. Андреева. - Тюмень: Изд. Тюмен. ун-та, 1996. - 108 б.
2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. - М.: Искусство, 1979. - 445 б.
3. Бийгелдиева Н.А. Метатекст – тексттин өзүнүн айланасында ачылган натыйжалардын конвергенциясы / Н.А. Бийгелдиева. // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана – Б., 2021. - №3. – С.267-270.
4. Брускова Н.В. Категории ретроспекции и проспекции в художественном тексте (на материале немецкого языка):

- Дисс. ... канд. фил. наук. / Н.В.Брускова. – М., 1983.
5. Гальперин И.Р. Ретроспекция и проспекция в тексте / И.Р. Гальперин. // Филологические науки. М., 1980. №5. С.44-52.
  6. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р. Гальперин. – М.: Наука, 1981.
  7. Калашников Э.В. Лингвистические особенности формирования проспекции (на материале англоязычных детективных текстов): дис. ... канд. филол. наук. / Э.В. Калашников. – Иркутск, 1997.
  8. Кухаренко В.А. Интерпретация текста / В.А.Кухаренко. - М.: Просвещение, 1988.
  9. Сиротинина О.Б. Рецензия. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования // Вопросы языкознания. – М., 1982. - № 2. - С. 152-154.
  10. Федорова Л.Н. Категория ретроспекции в художественном тексте (на материале английского языка): Дисс. ... канд. филол. наук. / Л.Н. Федорова. - М., 1981.
  11. Харченко Н.П. Средства организации связного текста со значением указания на предшествующий или последующий контекст (на материале языка науки) / Н.П. Харченко // Структурные и функциональные особенности научного текста. - Владивосток: АН СССР ДНЦ, 1985. С.141-148.
  12. Чернухина И.Я. Элементы организации художественного прозаического текста. / И.Я. Чернухина. - Воронеж: Изд-во ВорГУ, 1984.
  13. Шкловский В.Б. Тетива: О несходстве сходного / В.Б. Шкловский. - М.: Советский писатель, 1970. – 376 с.